

İHANETVE SADAKAT İLE SINANMIŞ BİR AİLE: KAZAZYANLAR**Dr. Hüseyin KURT*****Öz**

Diyarbakir’li Katolik bir Ermeni olan Osib Kazazyan, 23 Aralık 1878 tarihinde Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile birlikte Diyarbakir vilayetinden Mebusan Meclisi’ne vekil olarak seçilmiştir. Diyarbakir vilayetinin en varlıklı ve saygın ailelerinden olan Kazazyanlar, vilayet bürokrasisinde önemli mevkiler elde etmişlerdir. Zaman içinde değişen siyasi dengelere bağlı olarak Osmanlı merkezi yönetiminin ve buna bağlı olarak taşradaki güçlerin gayrimüslimlere yönelik politikasındaki değişimi, Kazazyan ailesi örneğinde görmek mümkündür. Çok dinli ve farklı etnik yapıların bir arada olduğu imparatorluğun bu uzak coğrafyasında kendisini merkezde konumlandıran din eksenli toplumsal kutuplaşma, bazı birey ve grupların dışlanması da beraberinde getirmiştir. Buna paralel olarak Osib Efendi ve ailesi birçok kez sürgün edilerek yargılanmış ve bir hukuk mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadelenin sonunda Kazazyanlar, aile fertlerini faili meçhul cinayetlere kurban vermiştir. Bu çalışmada Kazazyan ailesinin başından geçen olaylar Osmanlı arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakir Vilayeti, Ermeniler, Kazazyanlar, Osib Efendi, Osmanlı Devleti

A FAMILIY TESTED WITH BETRAYED AND LOYALITY: KAZAZYANS**Abstract**

Osib Kazazyan, a Catholic Armenian from Diyarbakir, was elected to the Member of Parliament Assembly from the Diyarbakir province upon the declaration of the Constitutional Monarchy on 23 December 1878. Kazazians, one of the wealthiest and most respected families of the Diyarbakir province, gained important positions in the provincial bureaucracy. Depending on the political balances changing over time, it is possible to see the change in the policy of the Ottoman central government and the powers in the provinces towards non-Muslims in the case of the Kazazyan family. In this distant geography of the empire, where multi-religious and different ethnic structures were together, religion-based social polarization that has positioned itself at the center had brought with it the exclusion of some individuals and groups. However, Osib Efendi and his family were exiled and tried many times and fought a legal struggle. At the end of this struggle, he sacrificed his family members to murders of unknown. In this study, the events of the Kazazyan family were tried to be documented in the light of Ottoman archive documents.

Keywords: Armenians, Diyarbakir Province, Kazazyans, Osib Efendi, Ottoman Empire

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 21.05.2020 Accepted / Kabul Tarihi: 13.06.2020

* Dicle Üniversitesi, huseynkrt@gmail.com
ORCID No: 0000-0002-2949-1718

GİRİŞ

Mardinli Ermeni Katolik bir aileden gelen Osib Kazazyan hakkında kimi matbu kaynaklarda isminin zikredilmesi dışında ne yazık ki başkaca bir bilgiye rastlanamamıştır. Fakat arşiv kaynaklarında kendisi ve ailesi ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde ve bazı elyazması eserlerde Kazazyan ailesine yönelik olarak verilen bilgiler daha çok ilgili dönemin politik havasını yansıtır. Bundan dolayı kendisinin özel yaşamına ilişkin ayrıntılı bilgiler bu kaynaklarda bulunmamaktadır. Osib Efendi, 1869 yılında yayımlanmaya başlayan ilk Diyarbakır Salnamesinde, Diyarbakır Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet Mahkemesi'nde seçilmiş üye olarak yer almaktadır.¹ Bu meclisler, Tanzimat'ın ilanından sonra kurulan Nizamiye Mahkemelerinin, taşrada yer alan en üst yargı merciidir. Üyeleri Müslüman ve gayrimüslim unsurlardan seçilen bu meclisler, buldukları vilâyet ve ona bağlı sancak ve kazalarda görülen cinayet davalarını inceleme ve resen kendilerine havale edilen bazı ağır ceza davalarını bağımsız olarak görüp karara bağlama yetkisine sahipti.² 1870-71 yıllarında adı geçen meclisler Divan-ı Temyiz-i Vilayet olarak değişmiş ve Osib Efendi, bu mecliste de 1875 yılına değin seçilmiş üye olarak yer almıştır.³

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanı ile birlikte yaşanan değişimlerden biri de hiç kuşkusuz Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki “eşitsizliğin” giderilmesine yönelik ıslahatlardır. Bu süreçte 1864 yılında kabul edilen Vilayet Nizamnamesi ile getirilen yeniliklerden biri de vilayetlerde kurulan idare meclisleridir. Bu meclislerde merkezi yönetim tarafından atanan üyelerin yanı sıra, bölge halkı tarafından seçilen ikisi Müslüman diğer ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört seçilmiş üyenin bulunması kararlaştırılmıştır.⁴ Sultan II. Abdülhamit'in tahta çıkması ile beraber meşrutiyetin ilan edilmesine yönelik baskılar ivme kazanmıştır. Siyasal alandaki gerilimler, uluslararası arenada olduğu kadar ülke içindeki siyasette de başat bir rol oynamıştır. Saray ve Bâb-ı Âli arasındaki çekişme gittikçe alevlenmiş ve ülke içinde meşrutiyet yanlısı görüşler taraftar bulmaya başlamıştır. Bu şartlar altında Bâb-ı Ali'deki devlet ricalinden gelen baskılara daha fazla dayanamayan Sultan II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı anayasası olarak kabul edilen Kanun-i Esasi'yi ilan etmiştir. Fakat Mebusan Meclisi üyelerinin seçilmesi için yeterli vakit olmamasından dolayı geçici bir usulle vilayet idare meclisi azalarının oyları ile gerçekleştirilecek bir seçim yöntemi benimsenmiştir.⁵ Osib Efendi de 1876 yılı sonbaharında Diyarbakır vilayetinde yapılan seçimlerde Mebusan Meclisi üyesi olarak seçilmiştir.

Diyarbakır vilayeti bu dönemde coğrafi olarak günümüzdeki idari sınırlara göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin büyük bir bölümünü kapsıyordu. Bu açıdan iki seçim çevresine ayrılmıştı. Diyarbakır seçim çevresi merkez sancak ile beraber, Mardin, Siirt ve Malatya sancaklarından oluşuyordu. Diğer taraftan ikinci seçim çevresi Mamuret-ül Aziz ve Ergani madeni bölgelerini kapsıyordu. Yapılan seçimler sonucunda Diyarbakır seçim çevresinden Osib Efendi ve Diyarbakır vilayeti meclis idare azalarından Mehmed Mesud Efendi mebus olarak seçilmişlerdir. Mamuret-ül Aziz seçim çevresinden de Hafız Mahmud Vecdi Efendi mebus seçilmiştir.⁶

¹Ahmet Zeki İzgöer, *Diyarbakır Salnameleri*, 1.Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1999. s.45.

²Sedat Bingöl, “Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi (1840-1876)”, Eskişehir, AÜEF yy., 2004. s.208-220.

³Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, s.103.

⁴İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, 1.cilt, TBMM Vakfı Yay. Ankara, 1995, s. 42-45.

⁵İhsan Güneş, a.g.e, s.76-77.

⁶Hakkı Tarık Us. *Meclisi Mebusan 1877*. II. Cilt, Vakıf Matbaası, İstanbul. 1954. s.15-17.

Sultan II. Abdülhamit'in Şubat 1878 tarihinde meclisi feshinden sonra Diyarbakir'e dönen Osib Efendi vilayet idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1880 yılında görevde bulunduğu vilayet idare meclisi azalığı döneminde bölgede hüküm süren kıtlıktan dolayı⁷ ekme bulamayan halk, saraya çektiği şikâyet telgrafında Osib Efendi ve diğer bazı muktedirlerin buğday ve diğer bazı gıda maddeleri üzerindeki spekülasyonlarından dolayı devletten yardım istemiştir. Halkın ayaklanması ve olayların büyümesi üzerine Osib Efendi ve ailesinin geçici bir süre şehri terk ederek sürgün edilmesine karar verilmiştir.⁸ Bu sürenin sonunda tekrar Diyarbakir'e dönen Osib Efendi, 1880 tarihinde vilayet bidayet mahkemesi hukuk dairesi azalığı, 1882 yılında belediye dairesinde ikinci başkan, 1883-84 yılları arasında vilayet istinaf mahkemesi hukuk dairesi azalığı, 1885 yılında da vilayet idare meclisi azalığına seçilmiştir.⁹

1883 yılında Diyarbakir Valiliğine Hasan Samih Paşa atanmıştır.¹⁰ Görev süresi boyunca Osib Efendi'ye yönelik siyasi ve adli çeşitli suçlamalarda bulunmuştur. Bu suçlamaların sonucunda Osib Efendi ve kardeşi Cebur, İstanbul'a sürgün edilerek burada yargılanmalarına karar verilmiştir.¹¹ İstanbul'da yapılan yargılama sonucunda suçsuz olduğu anlaşıl原因 olarak Diyarbakir vilayetine dönmesine izin verilmiştir.¹² 1890 yılında tekrar idare meclisi azalığına seçilen Osib Efendi, 1895 yılına değin bu görevini sürdürmüştür.

19. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti'nin Doğu bölgelerinde Müslüman ahali ve Ermeniler arasındaki çatışmalara sahne olmuştur. Bu anlaşmazlık ve çatışmalara ivme kazandıran en önemli gelişme 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıdır. Bu antlaşmanın 61. maddesi, Ermenilerin meskûn olduğu bölgelerde yapılacak ıslahatlara Rusya ve İngiltere'nin müdahil olması temeline dayanır. Diğer önemli bir neden taşradaki Ermeni siyasi partilerinin giderek artan faaliyetleridir. 1894 Sasun olaylarından sonra Diyarbakir vilayetinde de Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki gerilimler artmaya başlamıştır. 1895 Kasım ayında Diyarbakir vilayetinde yaşanan olaylar ciddi kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Olaylar, civar vilayetlerden asker gönderilmesi ile ancak yatıştırılabilmektedir.¹³

Diyarbakir vilayet idaresi, Osib Efendi ve diğer bazı önde gelen Ermenileri, olayların faili olarak suçlamış ve bu kişileri tutuklayarak sürgün etmek istemiştir. Merkezi idare ve Ermeni Katolik Patrikliğinin devreye girmesiyle Osib Efendi, yargılanmak üzere tekrar İstanbul'a gönderilmiştir. Yıllarca süren bu yargılama sonucunda delillerin yetersiz olduğu gerekçesiyle, Osib Efendi ve çocuklarının Diyarbakir'e dönmelerine ruhsat verilmiştir.¹⁴ 1901 yılında tekrar vilayet idaresi meclisi azalığına seçilen Osib Efendi, 1905 yılına değin bu görevde kalmıştır. Bu tarihten sonra Osib Efendi'ye ilişkin kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Osib Efendinin ailesine ilişkin bilgiler de ne yazık ki sadece erkek çocuklarıyla sınırlıdır. Hanna ve Abdülmesih adında iki oğlu olduğu bilinmektedir. Hanna Efendi de

⁷BOA.DH.MKT.1331/4.

⁸BOA.Y.A.HUS.164/119; 164/122.

⁹ Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, III. Cilt, s.142-299.

¹⁰ Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, V. Cilt, s.341.

¹¹BOA.DH.MKT 1356/124.

¹²BOA.DH.MKT 1356/124.

¹³ Yves Ternon, *Bir Soykırım Tarihi*, Belge Yay. İstanbul, 2012, s.89; Jelle Verheij. "Diyarbakir and the Armenian Crisis of 1895" in Joost Jongerden-Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbakir 1870-1915*, Brill Editions, Boston, 2012, s.85-146; Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yay., İstanbul, 2007, s.153.

¹⁴BOA.DH.TMIK.M. 121/48.

Diyarbakir vilayet idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Diyarbakir telgraf idaresi, Belediye sandık emniyeti, İstinaf Mahkemesi azalığı, Vilayet idare meclisi azalığı ve pasaport memurluğu görevlerinde bulunmuştur. 9 Eylül 1912 tarihinde sokak ortasında vurularak katledilmiştir.¹⁵ Oğullarından Abdülmesih Efendi ise 1895 yılında yaşanan olaylardan sonra Osib Efendi ile birlikte yargılanmak üzere İstanbul'a giderek bir daha geri dönmemiş ve burada inşaat ve müteahhitlik işleriyle iştiğal etmiştir. 1914 yılında babasından miras olarak kalan emlak ve arazi işleri için geldiği Diyarbakir vilayetinde I. Dünya savaşının patlak vermesiyle birlikte tutuklanarak Musul'a tehcir edilmiştir. İstanbul'da bulunan eşi Feride Hanım'ın, kocasının akıbetini öğrenmek için Dahiliye Nezaretine çektiği onlarca telgraftan sonra, Dicle nehri üzerinde Raman aşiretinin tehcir kafilesine saldırması sonucu katledildiği bildirilmiştir.¹⁶

Osib Efendi'nin yaşam serüveni boyunca aldığı görevler, yaşadığı sürgünler ve ailesinin başına gelen istenmeyen olayları dönemin sosyal ve siyasi değişimlerinden bağımsız olarak okumak elbette ki mümkün değildir. İmparatorluk taşrasındaki güç odaklarının mücadelesi, merkezi idarenin uluslararası siyasi dengeleri gözetip-gözetmemesine göre farklı sonuçlar almıştır. Dönemin siyasi iklimine göre Osib Efendi'ye çeşitli suç isnatlarında bulunulmuş veya taltif edilerek kendisine çeşitli rütbeler verilmiştir. Ermeni cemaatinin Diyarbakir vilayetindeki en önemli figürlerinden biri olan Osib Efendi, siyasi nüfuzu ve serveti sayesinde her defasında ihanet suçlamalarını savuşturabilmeyi başarmıştır. Osmanlı Devleti'ne sadakatle bağlı olup-olmadığı yönündeki ithamlar elbette ki bu çalışmanın sınırları içinde yer almamaktadır. Diğer taraftan 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin uygulamaya çalıştığı reform çabaları ve gayrimüslimlere yönelik ıslahatlar Kazazyan ailesinin Diyarbakir vilayetindeki inşili-çıkışlı yaşam serüveniyle paralellik arz etmektedir. Siyasi ve toplumsal olayların genelleyici bakış açısı tarih yazımında sıklıkla tercih edilen bir olgudur. Bu bakımdan birey ve cemaatler, ait oldukları toplumsal yapının birer parçası olarak çoğunlukla göz ardı edilmişlerdir. Bu durumun birçok nedeni olmakla beraber en önemli nedenlerinden biri yeterli kaynağın günümüze değin ulaşamamış olmasıdır. Tarihsel anlatıda göz ardı edilen bu husus, araştırma konusu yapılan bu makalede somut bir şekilde görülmektedir. Bu döneme ilişkin tanıklıkların, arşiv belgeleri dışında farklı kaynaklarla desteklenememesi nedeniyle ilgili kişi, zaman ve mekâna ilişkin değerlendirmeler eksik kalabilmektedir. Konunun, resmi belge aktarımının dışına taşan yönleri ile değerlendirilmesi gerekliliği bu bakımdan önem kazanmaktadır. Bu bakış açısının bir ürünü olarak bu çalışmada Kazazyan ailesinin tarihsel serüveni Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak açıklanmaya çalışılacaktır.

1- Osib Kazazyan'ın Meclisi Mebusan Üyeliği

Sultan Abdülhamit'in 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı anayasası olarak kabul edilen Kanun-i Esasi'yi ilan etmesiyle birlikte Osmanlı Devleti açısından yeni bir döneme girilmiştir. Padişah iradesine bağlı olarak yönetilen mutlakiyet rejimi, Kanun-i Esasi ile birlikte yerini anayasal monarşiye bırakmıştır. Diğer başka nedenlerin yanı sıra, yabancı devletlerin asırlardan beri Hristiyanları himaye etme bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmelerine de mani olunmak istenmiştir.¹⁷ Kanun-i Esasi'nin ilanına muhalefet edenler arasında başı çeken gruplar arasında iki kesim öne çıkıyordu. Bunlar, saraya yakın olan kesimler ve ilmiye sınıfıydı. Onlara göre Kanun-i Esasi küfre girmek demektir. Meclis'te yer alacak olan pek çok Hristiyan, şeriata aykırı kanunlar çıkararak İslam

¹⁵BOA.DH.SYS.106/3 Belge No:30.

¹⁶BOA.DH.EUM.2.ŞB. 65/51 Belge No:5.

¹⁷ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, T.T.K. Ankara, 1983, s.7.

toplumunun yozlaşmasına neden olacaklardı. Onlara göre bunun bir adım ilerisi Avrupa'da olduğu gibi İslam kadınlarını açık gezdirmek demektir.¹⁸

Kanun-i Esasi'nin ilanından sonra Sultan, Ayan ve Mebusan Meclisi üyeleri önünde yaptığı açılış nutkunda şu cümleleri kullanmıştır:¹⁹

*Kanun-i Esasi'yi tesis etmekten maksadımız, ahalinin umum işlerini idare etmekten ibaret olmayıp, memleketin idaresini ıslah ederek, suistimalat ve istibdadın imhasına vesile olmaktadır.*²⁰

Sultanın sözlerini alkışlayanlar arasında uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra İstanbul'a gelmiş olan Diyarbekir mebusu Osib Kazazyan da bulunuyordu. Kendisi Diyarbekir'in en varlıklı Ermeni ailelerinden birine mensuptu. Tahıl tüccarlığının yanı sıra vilayet idaresinde de çeşitli görevlerde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin idari, siyasi ve iktisadi olarak dönüşüme uğradığı bu dönemlerde en hassas konulardan biri de toprak rejimiydi. Mülkiyeti devlete ait olan geniş araziler şehirlerde yaşayan eşraf tarafından el konularak bir anlamda gasp ediliyordu. Çoğu zaman köyler ve bu köylerde yaşayan köylüler, el değiştiren bu topraklarda, maraba olarak karın tokluğuna çalıştırılıyordu. Osib Efendi de bu yolla hatırı sayılır bir mülkü kendi tasarrufu altında bulunduruyordu.²¹

Osmanlı tebaasından her elli bin erkek için bir mebus seçiliyordu. Seçimler gizli olup, başka bir memuriyeti olanlar bu görevlerinden istifa etmek zorundaydı. Otuz yaşını doldurmamışlar ve Türkçe bilmeyenler aday olamazdı. İlk mebuslar meclisinin seçimi için geçici bir usul olarak vilayet meclislerindeki benzer bir uygulamaya gidilmişti. Buna göre seçimler iki dereceli olup, ülke 29 büyük bölgeye ayrılmıştı. Bu ilk meclis, yetmiş Müslüman ellisi gayrimüslim olmak üzere toplam 120 vekilden oluşuyordu.²²

19 Mart 1877'de açılışı yapılan Mebusan Meclisi'nde ilk dönem 28 Haziran tarihinde sona ermiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Rusya ile 93 harbi olarak adlandırılan savaşa girmesi sonucunda meclisin ikinci dönemi için yapılacak seçimlerde de daha önceden izlenen yöntem takip edilmiştir. Osib Efendi, 13 Aralık 1877- 16 Şubat 1878 tarihleri arasındaki ikinci dönemde de Diyarbekir mebusu seçilmiştir. Hakkı Tarık Us'un büyük emeklerle hazırladığı 1877-78 Mebusan Meclisi zabıtları bütünüyle dönemin gazetelerinde neşredilen haberlerden ve diğer arşiv vesikalarından oluşur. Dolayısıyla ilgili dönemde sitenograflar tarafından kaydedilmiş meclis zabıtları ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu bakımdan elimizdeki mevcut meclis zabıtlarında yapılan incelemelerde Osib Efendi'nin meclis müzakerelerinde fazla söz alan bir mebus olmadığı görülmektedir.

Mebusan Meclisi'nin açılışından yaklaşık bir ay sonra 93 harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus harbi patlak vermiştir. Bu savaş Osmanlı Devleti açısından büyük toprak kayıplarına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda işgal edilen bölgelerden milyonlarca insanın muhacir olarak Anadolu'ya sığınmak zorunda kalmasına neden olmuştur. Bu vesileyle mebuslar nakdi yardım kampanyası başlatmıştır. Kampanya sonucunda 116.348 kuruş para toplanmıştır. En fazla yardımı 6.000 kuruşla İstanbul mebusu Yusuf Paşa yapmıştır. Onu

¹⁸ İhsan Güneş, a.g.e, s.47-48.

¹⁹ Bu nutuk bizzat Padişah tarafından okunmamıştır. Padişah nutku sadrazama, sadrazam da okuması için o dönemde mabeyn başkatibi olan Sait Paşa'ya vermiştir. Hakkı Tarık Us. a.g.e., I. Cilt s.6.

²⁰ Takvim-i Vekayi 8 Mart 1293 tarih ve 1867. sayı. (20.03.1877)

²¹ Hüseyin Kurt, *Diyarbakir 1915 Vali Dr.Reşid Bey ve Ermeni Tehciri*, Kadim Yayınları, Ankara, 2020, s.40-45.

²² İhsan Güneş, a.g.e., s.54.

4.000 kuruşluk yardımla meclis başkanı Hasan Fehmi Bey izlemiştir. Osib Efendi'nin 600 kuruşla yardım kampanyasına katıldığı görülmektedir.²³

Osib Efendi'nin 600 kuruşla bu yardım kampanyasına katılması, farklı etnik ve siyasi görüşte olsalar bile mebusların maddi ve manevi olarak Osmanlı vatanının müdafaası hususunda tek bir önceliğe sahip olduklarını göstermektedir.

Mebuslar kanunlar üzerinde müzakere etmenin yanı sıra halktan gelen şikâyetleri de gündeme alarak gerekli tahkikatın yapılması için ilgili yerlere sevk edebiliyordu. Yine bu kapsamda Zor sancağından gelen bir şikâyet telgrafında Milli aşireti ve diğer bazı Arap aşiretlerinin zorbalığı konusu gündeme gelir. Osib Efendi söz alarak bu aşiretler hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olduğunu ve ileriki oturumlarda meclisi bilgilendireceğini belirtir.²⁴ Fakat ilerleyen oturumlarda Osib Efendi'nin konuyla ilgili söz aldığına ilişkin herhangi bir malumata rastlanmamıştır.

25 Nisan 1877 tarihli oturumda Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi karşısında öncelikle gayrimüslim mebuslar tek tek söz alarak fikirlerini beyan ederler. Birçok gayrimüslim mebusun konuşması bir alkış tufanı ile son bulur. Söz alanlardan biri de Osib Efendi'dir:

*"Bu bendeleri Diyarbekir vilayetinin mebusuyum. Vatanımdayken Karadağ meselesi meydandaydı ve işlerin oraya varacağını umum vatandaşlarım mütalaa eylediklerinden, buraya azimet ettiğim sırada efkârlarını bendenize tevdi eylediler, söyle ki: Maal-iftihar tabi buldukları Devlet-i Aliyye ve vatan-ı mukades uğrunda malen ve bedenlen fedakârlık etmeye hazır ve amadededirler. Bu babda taalluk buyurulacak iradeye bil-intizar ifadesini intizar eylerim."*²⁵

Daha önce de ifade edildiği üzere Osib Efendi meclis müzakerelerinde çok fazla aktif bir mebus olmamıştır. Fakat milliyetçi yönelimlerin Ermeniler arasında henüz yeni filizlenmeye başladığı bu dönemde, en azından Osib Efendi'nin Osmanlıcı bir ülküyü benimsediği anlaşılmaktadır. Bu suskunluğun diğer bir boyutu da Mebusan Meclisi'nin ilk açıldığı dönemde mecliste yaşanan tartışmalarda açığa çıkmaktadır. Meclisin ilk müzakerelerinde dile getirilen konulardan biri de Sultan II. Abdulhamit'in meclise soktuğu iddia edilen hafiyelerdir.²⁶ Osib Efendi ve diğer bazı mebusların bu çekinceye dolayı fikirlerini özgür bir şekilde beyan edememiş oldukları varsayılabilir. Özellikle Diyarbekir ve mülhakatından gelen şikâyet telgraflarında, gayrimüslimlerin askere alınıp-alınmaması tartışmaları ve benzeri konularda tartışmaların dışında kalmayı yeğlediği görülmektedir. Diğer taraftan mebusluğu döneminde Diyarbekir vilayeti ile sürekli muhabere içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Diyarbekir'de bulunan kardeşi Cebur Efendi ile iletişim halinde olduğu görülmektedir. Cebur Efendi 15 Ekim 1877 tarihinde, Osib Efendi'ye gönderdiği mektupta vilayette bazı istenmeyen durumların olabileceği yönünde uyarılarda bulunmaktadır.

"Sevgili kardeşim, bundan iki gün evvel Samsun yoluyla Dersaadete giden posta ile tarafınıza başka bir mektup daha göndermiştim. Son birkaç gün içinde endişenizi mucip olabileceğini düşündüğüm yeni gelişmeler oldu. Bu vukuatların hakikatini beyan etmek arzusuyla Halep yoluyla iş bu mektubu tarafınıza gönderiyorum. Minasyan Ohannes Efendi'nin mahallesindeki Yusuf'un fırınında çıkan yangın birkaç hane ile birlikte Ohannes

²³ Hakkı Tarık Us, a.g.e., s.155.

²⁴ Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, I. Cilt, Vakıf Matbaası, İstanbul,1939, s.76.

²⁵ Hakkı Tarık Us, a.g.e, I. Cilt, s.179.

²⁶ Hakkı Tarık Us, a.g.e, II. Cilt, s.31.

Efendi'nin selamlığına da sirayet etti. Allahtan evdekilerin müdahalesiyle ateş söndürülerek kontrol altına alındı. Şükür ki hanenin bir duvarının yanmasından gayri kendisine bir zarar dokunmadı. Yangının bir kundaklama olabileceği yayılmaktayken, vilayet idaresi ve polis müdüriyeti tarafından yapılan tahkikat sonucunda şüpheli bir duruma rastlanmadığı beyan edildi. Fakat bundan daha önemlisi, dört gün önce yaşanan ve hepimizi endişelendiren başka bir olaydı. Öyle bir olay ki İslam ahali ile Hristiyanlar arasında bir ihtilalin zuhuruna sebep olacaktı. Olayın tafsili şudur ki; bazı erbabı fesat, camii şerif-i kebirin kapısıyla, Hacı Nuri efendi'nin hanesinin kapısına pisleyerek İslam ahalide büyük bir hiddet ve galeyana neden oldu. Bunun üzerinden birkaç gün geçmeden Hristiyanlara ait bazı kiliselerin kapılarına aynı şekilde muamele edildi. Allahtan yerel yetkililer ve cemaat reislerinin araya girmesiyle konu büyütülmeden kapandı... ”²⁷

Cebur Efendi zaman zaman bu tür mektuplar göndererek Osib Efendi'yi bilgilendirmiştir. Bu mektuplarda da şehirde yaşanan gündelik olaylar ve siyasi gündem öne çıkmaktadır. Mektubun içeriğinden de anlaşılacağı üzere imparatorluğun bu uzak coğrafyasında fırtına öncesi bir sessizlik hâkimdir. İlerleyen yıllarda olayların gelişimi Kazazyan ailesi ve daha genelde her iki toplumsal kesim açısından daha ağır sonuçlar doğuracağını gösterecektir.

2-Diyarbakir Vilayetinde Kıtık Yılları ve İlk Sürgün

Sultan II. Abdülhamit'in meclisi feshetmesinden sonra diğer birçok mebus gibi Osib Efendi'nin de memleketine geri döndüğü yukarıda belirtilmişti. 1880 yılında vilayet bidayet hukuk mahkemesi azalığı görevinin yanı sıra, tahıl tüccarlığı ve müteahhitlik işleriyle de uğraştığı anlaşılmaktadır.²⁸ 1880 ve izleyen yıllarda Diyarbakir'de büyük bir kıtlık hüküm sürmektedir. Esasen kıtlık sadece Diyarbakir vilayeti ile sınırlı değildir. Savaş, muhacir akını ve doğal koşullar nedeniyle stoklar tükenmek üzeredir. Diyarbakir halkı fırınlarda ekmek bulamamaktadır. Hükümetin bu duruma bir çare bulması için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Öncelikle Vali Mehmet İzzet paşa ile görüşülmüş ve fakat herhangi bir sonuç alınamamıştır.

Bunun üzerine 15 Haziran 1880 tarihinde Diyarbakir telgrafhanesine gidilerek aşağıda yer alan telgraf yabancı ülke temsilciliklerine ve Bab-ı Âli'ye gönderilmiştir.

Başvekalet canibi alisine,

Rusya, Prusya, İngiltere, İtalya, Fransa sefaretlerine, Ermeni Rum Patrikliğine, Yahudi Hahambaşı hazretlerine, masis gazetesine.

Hinta, yağ, ağnam ve nafakaya dair kaffe-i me'kulatımız (yenilecek gıda maddeleri) Mardin'li Kazazyan Osib ve Cerciszade Hacı Mahmud ve saire muktedirler tarafından zapt edilmiştir. Bu cihetle ahalimiz gayet perişan olmuştur. Parası olan nafaka bulamıyor, olmayan büsbütün telef olmaktadır. Acizan vali pašaya ve meclise (vilayet idare meclisi) müracaat olundu, fakat bir sonuç alınamadı. İmanat aşkına olsun ya ahalimizi rahatlattıracak bir çare yahud hicrete bir emir çıkarmanıza muntazırız.²⁹

Umum müslim ve gayrimüslim Diyarbakir ahali.

²⁷BOA.HR.TO. 519/64.

²⁸BOA.Y.A.HUS. 164/119.

²⁹BOA.Y.A.HUS.164.122 Belge No: 3.

15 Haziran 1880 tarihinde büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan yüz elli kişi³⁰, toplanarak “*ekmekçi fırınlarında ekmek bulunamıyor fiyatı âlidir.*” İfadeleriyle vali, adliye müfettişi ve Rusya konsolosu nezdinde girişimlerde bulunur. Ayrıca dellâl³¹ marifetiyle Bab-ı Âli’ye telgraf çekileceği belirtilerek, halkın camii kebir önünde toplanması istenir. Cami önünde toplanan kalabalık beş-altı yüz kişiyi bulur ve çeşitli sloganlar atarak dağılır. Vilayet idaresinin belirttiğine göre kalabalıkta isyan emaresi vardır. Bunun üzerine kalabalığı kıskırttığı düşünülen ve olayları organize edenlerin evlerine polis marifetiyle operasyon yapılarak beş kişi gözaltına alınarak bidayet ceza dairesine sevk edilir. Bunu duyan halk, mahkeme önünde toplanarak mahkemeyi taşlamaya başlar. Kalabalık gittikçe büyümektedir ve sayıları altı yüz kişiyi bulmuştur. Tutuklanan kişilerin serbest bırakılması istenir. Bu sırada mahkemeye gelen bidayet mahkemesi hukuk dairesi azalarından Osib Efendi kalabalık tarafından linç edilmek istenir ve bunun sonucu olarak yaralanır. Mevki kumandanı ve jandarma miralayını asker kuvvetiyle kalabalığı dağıtır. Kalabalık arasında yayılan söylentiye göre ekmek fiyatlarının bu denli artmasının ve buğday bulunamamasının sebebi Osib Efendi’dir. Halk, öfkelerini yöneltebileceği elverişli bir yatak bulma düşüncesiyle Osib Efendi’nin evine yürür. Bu arada asker ve jandarma da evin etrafını kuşatmıştır. Kalabalığın sayısı sekiz yüz kişiyi bulmuştur. Adliye müfettişi Kadri Bey, defterdar ve Keldani metropoliti halkı sakinleştirmek için nasihatlerde bulunurlar. Buna rağmen kalabalıktan ve Osib Efendi’nin evinden ateş edilerek karşılıklı çatışmaya girilir. Olayların sonunda beş yaralı ve iki ölü olduğu rapor edilir.³²

Durumun ciddiyetinin farkına varan Vali İzzet Paşa, olayların arkasında yabancı ülkelerin tahrik ve teşvikleri gibi siyasi bir yön bulunmadığını, olaylarının nedeninin kıtlık ve yüksek fiyatlardan kaynaklandığını belirtir. Vilayetin yüksek mevkide bulunan bürokratları, adliye mensupları, Müslüman ve Hristiyan ahalinin önde gelenleri ile yapılan istişare sonunda Osib Efendi’nin ailesi ile birlikte başka bir bölgeye sürülmesi kararlaştırılır. Ayrıca emniyet ve asayişin sağlanması için gerekli incelemelerin başlatıldığı haber verilir. Diğer taraftan Diyarbakir’de yeterli buğday bulunmadığını, ekmeğin kıyyesinin yetmiş dört paraya satıldığı ve olayların daha fazla büyümesinden endişe edildiği belirterek acilen asker ve buğday gönderilmesi talebinde bulunulur.³³

Yaşanan olaylarda Osib Efendi’nin rolüne ilişkin daha ayrıntılı bir bilgiye rastlanmamıştır. Nitekim kendisi Diyarbakir’e bağlı tenha bir kazaya gönderilerek burada yargılaması yapılmıştır. 22 Temmuz 1880 tarihinde, yani olaylardan yaklaşık bir ay sonra Osib Efendi’nin Diyarbakir’e geri dönmek için yaptığı girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Vilayet idaresi, Osib Efendi’nin tekrar Diyarbakir’e getirilmesinin yeni olaylara sebep olacağı ve mahkemesinin bulunduğu bölgede yapılmasını istemiştir. Yapılacak yargılama neticesine göre cezai işlemin uygulanmasını istemiştir. Ayrıca vilayet idaresi, Osib Efendi’nin adamları tarafından mahkemeye hücum edilmesi gibi bir hareket söz konusu olursa zaptiye marifetiyle mukabele edilmesini istemiştir.³⁴

³⁰ Vilayet idaresinin Sadarete gönderdiği telgrafta şu ifade kullanılmaktadır; “*yüzde biri seyirci olarak islam ve geriye kalanları Hristiyan yüz elli kadar serseri.*”

³¹Osmanlılar’da bir haberi duyurmak veya ticarî sahada satıcı ile alıcı arasında uzlaşmayı sağlamakla görevli iki ayrı dellâl vardı. Dellâlbaşı’nın emrinde hareket eden haberci dellâllar kendilerine bildirilen haberi halka duyururlar, buna karşılık yevmiye hesabıyla belirli bir ücret alırlardı. Halka haber veren ve emir tebliğ eden dellâllar, padişah ölümlerinde veya cülûslarında durumu halka bildirmekle yükümlü olup devletin resmî memuru statüsünde idiler.

³²BOA.Y.A.HUS. 164/119 Belge No:5; Abdulhamit Kırmızı, "1880'de Diyarbakir Vilayetine Gelen ilk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, Nisan 2012, s.74-77.

³³BOA.Y.A.HUS. 164/119.

³⁴BOA.A.MKT.MHM.485/86.

Yapılan yargılamanın nasıl sonuçlandığına ilişkin arşiv kayıtlarında herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber, Osib Efendi'nin 1882 yılında istinaf mahkemesi fahri azası ve belediye ikinci başkanı olduğu Diyarbekir salnamelerinden anlaşılmaktadır.³⁵ Bu da, yapılan yargılama sonucunda suçsuz bulunduğunu veya suçlu bulunmuşsa bile kısa süreli bir ceza aldığını göstermektedir. Osib Efendi'nin bu dönemde memuriyet dışında tahıl tüccarlığı yaptığı bilinmektedir. Ahali, Osib Efendi ve diğer bazı muktedirlerin stokçuluk yaparak fiyatların yükseltildiğini ve bu durumun ekmek fiyatlarının artmasına neden olduğunu düşünmektedir. Fakat 1877-78 Osmanlı-Rus harbi ülke kaynaklarını büyük ölçüde tüketmiş ve özellikle tarımla uğraşan kesimlerin cepheye sevkiyle beraber ciddi bir iş gücü kaybı oluşmuştur. Savaşı izleyen yıllara ilişkin arşiv kaynaklarına bakıldığında Anadolu'nun dört bir yanında gıda maddelerindeki kıtlık ve yüksek fiyatlar göze çarpmaktadır. Bu tür olayların gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı doğu bölgelerinde meydana gelmesi merkezi idare tarafından kuşkuyla karşılanmıştır. Yabancı ülkelerin Hristiyan halkı kışkırtma potansiyeli, alınacak önlemlerde bu durumda göz önünde bulundurulmasına sebep teşkil etmiştir. Nitekim vilayet idaresinin olayların araştırılması için bir teftiş heyeti talebine, merkezi idare olumsuz yanıt vererek konunun, Anadolu ıslahatı gibi daha geniş bir çerçevede ele alınacağı cevabı verilmiştir.³⁶

3- Vali Hasan Samih Paşa Tarafından İstanbul'a Sürgün Edilmesi

1880 yılında yaşanan kıtlık ve bunun sonucu olarak meydana gelen olaylardan sonra Osib Efendi yargılanarak ailesi ile birlikte Diyarbekir'e geri dönmüştür. 1882 yılına ait Diyarbekir salnamesinde Osib Efendi, belediye başkan yardımcısı ve vilayet istinaf mahkemesi hukuk dairesi fahri azaları arasında görülmektedir.³⁷ 1883 yılında Hasan Samih Paşa, Mehmet İzzet Paşa'nın yerine Diyarbekir'e vali olarak atanmıştır. 1887 yılına değin valilik görevini sürdüren Samih Paşa'nın yıldızı Osib Efendi ile hiçbir zaman barışmamıştır. Samih Paşa'ya göre Osib Efendi düşünce ve hareketleri ile halkın fikirlerini zehirleyen ve onları birbirine düşüren mihrakların başını çekmektedir.³⁸ Vali Samih Paşa'nın bu düşüncelerini dile getirirken ortaya koyduğu argümanlara bakıldığında hangi deliller ışığında bu kanaatlere sahip olduğu tam olarak anlaşılammaktadır.³⁹ Ortaya attığı iddiaların çoğu çeşitli rivayetlere ve hafiye raporlarına dayanmaktadır. Ortada ciddi bir delil bulunmamasından dolayı da 1883 yılında seçilmiş üye olarak vilayet istinaf mahkemesi hukuk dairesinde yer almıştır. Osib Efendi'nin 1884-85 yıllarında da vilayet idare meclisi üyeleri arasında yer aldığı görülmektedir.⁴⁰

1885 yılına gelindiğinde Vali Samih Paşa'nın gayretleri sonucunda Osib Efendi ve kardeşi Cebur, yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilirler. Yapılan yargılama neticesinde herhangi bir suç unsuruna rastlanmamıştır. Fakat Samih Paşa'ya göre Osib Efendi İstanbul'da bile rahat durmamakta ve oradan gönderdiği telgraflarla ahaliyi tahrik etmektedir. Osib Efendi'nin oğulları bu amaçla çalışma yürütmekte ve gayrimüslimler ve Kürtler arasında hükümet aleyhinde çalışmaktadırlar. Üstelik Samih Paşa'ya göre Osib Efendi, kendisinin görevden alınması için İstanbul'da Patrikhane ve Bâb-ı Âli nezdinde girişimlerde bulunmaktadır. Samih Paşa, 17 Mart 1886 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafının sonunda padişaha olan bağlılığını ve sadakatini vurguladıktan sonra Osib

³⁵Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, III. Cilt, s.183.

³⁶BOA.Y.A.HUS.164/122.

³⁷Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, III. Cilt, s.183.

³⁸BOA.DH. ŞFR.129/30.

³⁹BOA.DH. MKT 1356/124.

⁴⁰Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, III. Cilt, s.299.

Efendi'nin Diyarbakir'e gönderilmemesi ve oradan yaptığı tezviratın men edilmesini istihram eder.⁴¹

Samih Paşa'nın tüm girişimlerine rağmen Osib Efendi ve kardeşi Cebur, Ermeni Katolik Patrikhanesine teslim edilirler. Zaptiye Nezaretine gönderilen telgrafta belirtildiğine göre Cebur Efendi, kendisine verilen izin tezkeresi ile birlikte Kudüs üzerinden Diyarbakir'e döner.⁴² Bu dönemde Samih Paşa, valilik görevinden ayrılmış ve yerine geçici bir süre için Aziz Paşa atanmıştır. 24 Temmuz 1886 tarihinde Diyarbakir'den Dahiliye Nezaretine gönderilen tahriratta, Osib Efendi'nin memleketine dönmesinde herhangi bir sakınca olmadığı bildirilir.⁴³

1887 yılında vali olarak Diyarbakir'e atanan Arif Paşa, kendi yazdığı seyahatnamesinde⁴⁴ Osib Efendi ve kardeşi Cebur'u, şehrin en muteber ve zengin şahsiyetleri arasında sayar. Bu dönemde Diyarbakir'in en önemli çarşısı olan Hasan Paşa çarşısının yıkık ve virane olduğunu, diğer bazı çarşılarında ahşap ve intizamsız olduğunu belirtir. Yalnız Osib Efendi'nin yaptırdığı Ufak Çarşı'nın görülmeye değer olduğunu belirtir. Valilik görevine başladığı ilk günlerde sırasıyla vilayet bürokratları ve eşrafını ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin üçüncü gününde vilayet bürokratları ve eşraftan bazı kimselerle birlikte, Osib Efendi'nin şehrin hemen bitişiğinde yer alan Dicle nehri kıyısındaki Semanoğlu köşkünde⁴⁵ kendisi onuruna verdiği ziyafete katılmıştır. Arif Paşa'nın ifadelerine göre bu köşk, gönülleri okşayan bir nitelikte ve güzel bir manzaraya sahiptir. Arif Paşa'nın ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Osib Efendi, nüfuzu ve servetiyle Diyarbakir eşrafı arasında önemli bir yere sahiptir.

4-1895 Ermeni Olaylarındaki Sorumluluğu ve Tutuklanarak İstanbul'da Yargılanması

19. yüzyılın son çeyreğinde Anadolu coğrafyasında Müslüman ahali ve Ermeniler arasındaki kutuplaşmanın temeli yukarıda kısaca değinilen 1878 tarihli Berlin Antlaşmasına dayanır. Bu tarihten önce meydana gelen kimi olaylar siyasi ve ideolojik yönü olmayan yerel çaplı olaylar olarak zikredilebilir. Berlin Antlaşması ile birlikte Doğu bölgelerinde yer alan Ermeniler lehine kimi ıslahatlar yapılması kararlaştırılmış ve bu ıslahatlara İngiltere ve Rusya'nın nezaret etmesi onaylanmıştır.⁴⁶ Bununla beraber toplumsal kesimler arasındaki gerilim siyasi bir nitelik kazanmıştır. Bu durum, İmparatorluk taşrasında yaşanan gerilimleri tam anlamıyla bir çatışma atmosferine bırakmıştır. 1895 Diyarbakir olaylarının nedenleri ve sonuçları bakımından incelenmesi⁴⁷ bu çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı, Osib Efendi'nin olaylardaki sorumluluğu ve yargılanması sürecine odaklanmak konunun anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

Diyarbakir'de 1 Kasım günü meydana gelen karışıklıklar ve çarşı yangını sonrası başkente intikal eden haberler abartılı bulunur. Öyle ki, polis ve jandarmalar rast geldikleri Hristiyanları infaz etmekte ve şehre dışardan gelen iki bin kadar Kürt, şehri yağmalamaktadır. Şehirde meydana gelen çatışmalar sonucu her iki taraftan ölü ve yaralı sayısına ilişkin bilgi istenip, bu haberlerin gerçeği yansıtmıyorsa sorulur.⁴⁸ Vali Enis Paşa tarafından

⁴¹BOA.DH. ŞFR.129/30.

⁴²BOA.DH.MKT. 1352/86.

⁴³BOA.DH.MKT 1356/124.

⁴⁴ Arifi Paşa, *Diyarbakir Seyahatnamesi*, Millet Kütüphanesi, Müellif hattı, s.10-15.

⁴⁵ Bu köşk, 1916 yılında 16. kolordu komutanı olarak Diyarbakir'e gelen Mustafa Kemal Atatürk'e verilmiştir. Bu yüzden günümüzde Gazi Köşkü olarak adlandırılmaktadır.

⁴⁶ Hüseyin Kurt, *Diyarbakir 1915 Vali Dr.Reşid Bey ve Ermeni Tehciri*, a.g.e, s.19.

⁴⁷ Hüseyin Kurt, "İmparatorluk Taşrasının Şiddetle İmtihanı: 1895 Diyarbakir Olayları", *Strata Dergisi*, 2.sayı. s.3-30.

⁴⁸BOA.A.MKT.MHM 636/16 Belge No:1.

verilen cevapta, Müslümanlardan yetmiş, Ermenilerden de üç yüzün üzerinde ölü bulunduğu bildirilir.⁴⁹ Bu sırada şehre dışardan gelen bazı aşiretler, jandarma ve nöbetçiler tarafından korunan kapıları zorlayarak şehre girmiştir. Ermenilere ait kimi dükkanlar ve evler yağmalanmıştır. Ermenilerden Osib ve Cebur Efendi'lerle, daha başka önde gelenlerin hükümet nezdindeki girişimleri sonucu sükûnet sağlanır. Polis ve jandarmaların sokak arasında rast geldikleri Hristiyanları katlettikleri sorusuna; silaha sarılanlara ve bu kişilere yardımcı olanlara ateş edildiği, ayrıca arbeye sırasında çeşitli milletlerden zayıat olduğu söylenir. Üzerinde silahla yakalanan bazı Ermeniler de tutuklanmıştır. Şehirde durum sükûnete kavuşmasına rağmen, civar köy ve kasabalarda aşiretlerin Ermeni köylerine taarruz ettiği belirtilerek süratle asker gönderilmesi istenir.⁵⁰ Yaşanan gelişmelere bakıldığında Ermenilerin saldırı pozisyonunda olduğu ve Müslümanlara karşı bir isyan girişiminde oldukları çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir.⁵¹ Diğer taraftan saldırı pozisyonunda olan Ermenilerin, Müslümanlardan yaklaşık beş kat daha fazla kayıp vermesi çeşitli şüphelere neden olmaktadır.

4 Kasım 1895 tarihinde Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından Sadarete gönderilen telgrafa göre; 1 Kasım Cuma günü Diyarbakır çarşında çıkan yangınla başlayan olaylardan sonra Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki çatışmaların kısmen yatıştığı belirtilir. Fakat Thomas Mendilciyan ve onun evine sığınan bazı Ermenilerin, sokakta toplanan Müslümanlara ateş etmesi ve humbara (bomba) atması sonucu bazı ölü ve yaralıların olduğu ve çatışmaların tekrar patlak verdiği belirtilir. Bu sırada şehrin jandarmalar tarafından korunan kapıları Kürt aşiretler tarafından zorlanarak içeri girilmiş ve Ermenilere ait evler ve dükkanlar yağmalanmıştır. Tam da bu sırada Osib Efendi ve kardeşi Cebur, Diyarbakır Valisinden yardım istemişlerdir.⁵² Osmanlı belgelerinde önde gelen Hristiyanların hükümete "dehalet" ettiği vurgulanır. Yani Hristiyanlar valiye sığınarak ondan eman dilemiştir. Bu bakımdan Thomas Mendilciyan ve evine sığınan Ermenilerin sokaktan geçenlere ateş ederek sükuneti ihlal ettiği ve çatışmalara sebebiyet verenlerin bu gibi kimseler olduğu yolundaki suçlamalar aslında Diyarbakır vilayet idaresinin suçlu arama gayretine yorulabilir. Çünkü olayların akışından anlaşıldığına göre, Müslüman ahalinin kalabalık gruplar halinde Ermenilerin evlerine yönelik saldırılarda buldukları ve kimi Ermenilerinde can havliyle bu kalabalığa ateş ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı makamları 1895 Diyarbakır olaylarına Ermenilerin sebebiyet verdiğini ve Cuma namazı sırasında Müslümanlara ateş edilerek saldırıların fitilinin ateşlendiğini vurgular. Oysa belgelerdeki ayrıntılara bakıldığında Ermenilerin evlerine sığındıkları ve Müslüman ahalinin, Ermenilere ait ev ve dükkanlara saldırmak istediği anlaşılmaktadır.⁵³ Thomas Mendilciyan'ın evine sığınan başka bazı Ermenilerle birlikte evinden ateş etmesi, evinin muhasaraya alındığını göstermektedir. Üstelik bu saldırılara şehre dışarıdan gelen bazı Kürt aşiretlerinde eşlik ettiği görülmektedir. Osib Efendi ve diğer önde gelen Ermenilerin hükümet nezdindeki girişimleri, Kazazyan ailesinin Diyarbakır Ermeni cemaati içindeki etkinliğini göstermektedir. Olayların yatışmasında gösterdiği çabaya rağmen, Osib Efendi, ilerleyen günlerde vilayet idaresi tarafından çeşitli suçlamalara maruz kalmıştır. Vilayet idaresinin bu suçlamaları sonucunda, merkezi idareyle yapılan uzun yazışmaların ardından Osib Efendi'nin tekrar sürgün edilmesine karar verilmiştir. Diyarbakır olaylarının yatışması üzerine, olaylarda rolü olduğu gerekçesi ile hapsedilmiştir. 24 Aralık 1895 tarihinde Sadarettten Diyarbakır

⁴⁹BOA.A.MKT.MHM 636/16 Belge No:2.

⁵⁰BOA.A.MKT.MHM 636/17 Belge No:2.

⁵¹Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II. Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., Ankara, 1996, s.705-707.

⁵²BOA.MKT.MHM. 636/17 Belge No:2.

⁵³ Jelle Verheij, a.g.e, s.118.

vilayetine gönderilen telgrafta, Osib Efendi'nin tutuklanma gerekçesinin ne olduğunun ivedi bir şekilde bildirilmesi istenir.⁵⁴ Osib Efendi, tutuklu bulunduğu sürede İstanbul'da bulunan Katolik patrikliğine çeşitli telgraflar çekerek yardım talebinde bulunmuştur. Osib Efendi'nin bu girişimleri sonucunda, merkezi idare ve Diyarbakır vilayet idaresi arasında bir dizi telgraf haberleşmesi gerçekleşmiştir.

Osib Efendi, 21 Aralık 1895 tarihinde Beyoğlu'nda bulunan Ermeni Katolik Patriği Azaryan Efendi'ye gönderdiği telgrafta kendi durumuna dair bazı açıklamalarda bulunmuştur. Kendisinin, Ermeni Katolik efradından olduğunu ve devletine sadakatle bağlı olarak hiçbir muhalif tutumunun bulunmadığını belirtir. 1 Kasım 1895 olaylarında kendisinin en fazla mağdur olan kesimlerin içinde olduğunu, buna rağmen bir buçuk aydır tutuklu bulunduğunu ifade eder. Ona göre kendisine yöneltilen suçlamalar, şahsi düşmanlıklardan kaynaklı uydurma isnatlara dayanmaktadır. Kendisine karşı kişisel husumet besleyen kişiler tarafından yapılan ihbarların adliye istintak dairesi tarafından, olaylarda rolü olduğu gerekçesiyle soruşturulduğunu belirtir. Osib Efendi, Diyarbakır vilayet idaresi tarafından yapılacak soruşturmaya itimadı olmadığını ve davanın adaletli bir şekilde görüleceğine inandığı İstanbul'a naklini ister.⁵⁵

31 Aralık 1895 tarihinde patrik Azaryan'ın İtalyanca kaleme aldığı telgrafta, Osib Efendi'nin telgrafının eline ulaştığı bilgisini verir. Buna göre Osib Efendi, iki oğlu ile birlikte yirmi beş günden beri hükümet konağında tutuklu bulunmaktadır. Patrik Azaryan, Vali Enis Paşa ile yaptığı yazışmada, Kazazyan'ın büyük zararlara uğradığını ve tutuklanma sebebinin ne olduğunu sorar. Enis Paşa'nın belirttiğine göre Kazazyan, cinayet veya başka bir suçtan dolayı tutuklu bulunmayıp, kendi güvenliği için hükümet konağında alıkonulmaktadır.⁵⁶ Aslında Enis Paşa'nın bu beyanı bile Diyarbakır olaylarına Ermenilerin sebebiyet verdiği şeklindeki resmi anlatının tam olarak gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Öyle görünüyor ki can güvenliklerinden endişe duyulan bazı Ermeniler, Diyarbakır vilayet idaresi tarafından hükümet konağında alıkonulmaktadır.

Vali Enis Paşa, eş zamanlı olarak Sadarete gönderdiği telgraflarda, daha önce Patrik Azaryan'a verdiği bilgilerle çelişen açıklamalarda bulunur. Buna göre Diyarbakır olaylarında Kazazyanlar'ın evinden silahla ateş edilmesinden dolayı, kendisine yönelik Müslüman ahalinin galeyanlarını teskin etmek için jandarma tarafından emniyete alınmıştır. Bununla beraber valiye göre Osib Efendi, bölgedeki Ermenileri Müslümanlar aleyhine tahrik etmiştir. Diyarbakır olaylarını da Ermeni cemaatinden Minasyan Ohannes Efendi ile beraber tertiplemiştir. Evinin damı üzerinden yaptırdığı siperlerden ateş edilmek suretiyle çatışmaların devamına sebep olduğu iddia edilmiştir. Bu sebeple adliyeden tutuklanmasına yönelik müzekkere çıkartılarak, kanuni takibatın devam ettiği belirtilir. Enis Paşa'ya göre, Osib Efendi ile ilgili birçok Hristiyan ve Müslüman husumet dolu duygulara sahiptir. Buna rağmen Osib Efendi'nin beraatı gerçekleşse bile mevcut durumdan dolayı Diyarbakır'de bulunması siyaseten ve maslahat gereği mahzurludur. Bu açıdan kendisinin de daha önce istediği gibi ya davasının İstanbul'a nakledilmesi ya da Musul veya Halep'e sürgün edilmesi önerilir.⁵⁷

Valinin beyanları birçok bakımdan ilgi çekicidir. Enis Paşa, Patrik Azaryan'la yaptığı görüşmede, Osib Efendi'nin sadece can güvenliğinden dolayı alıkonulduğunu belirtir. Diğer taraftan merkezi idareyle yaptığı haberleşmede Diyarbakır olaylarında rolü olduğuna ilişkin argümanları, halkın kendisine yönelik hoşnutsuzluğu ile destekleme çabası içine

⁵⁴BOA.MKT.MHM. 636/45.

⁵⁵BOA.MKT. MHM. 636/45 Belge No:2.

⁵⁶BOA.MKT.MHM. 636/45 Belge No:4.

⁵⁷BOA.MKT.MHM. 636/45 Belge No:5.

girdiği görülmektedir. Bu hoşnutsuzluğun bir tezahürü olarak, Osib Efendi'nin beraat etmesi halinde bile sürgün edilmesi gerektiği noktasında ısrar edilir. Aslında bunun anlamı, Osib Efendi'nin vilayetteki çıkar grupları ve vilayet idaresi tarafından istenmeyen adam ilan edilmesinden kaynaklanmaktadır. Kazazyanlar'ın vilayet idaresindeki konumu ve ekonomik yükselişi vilayette bulunan kimi ayan ve eşraf tarafından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Zaten Osib Efendi de kendisine yönelik suçlamaların kimi çevrelerin iftiralari sonucu olduğunu belirtir.

08 Ocak 1896 tarihinde Sadareten Dahiliye Nezaretine gönderilen tezkereye göre, Kazazyanlar'ın Diyarbakir'de görülecek olan davasının selamet içinde gerçekleşmesinin mümkün olmayacağından bahisle, davanın İstanbul'a nakli uygun görülerek, ailenin İstanbul'a gönderilmesi istenir.⁵⁸Dahiliye Nezareti ve Sadaret arasında yapılan haberleşmeye bakıldığında, Osib Efendi'nin Diyarbakir'deki vekilinin Rahip Andreas Çelebiyan Efendi olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Fransa'nın Diyarbakir konsolosu Gustav Meyrier'inde konun takipçisi olduğu görülmektedir.⁵⁹

Katolik Patriği Azaryan'ın Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgraf, Diyarbakir vilayet idaresinin çelişkilerini açık bir şekilde göstermektedir. Azaryan'ın belirttiğine göre, Diyarbakir'deki vekili Rahip Andreas Çelebiyan ve Fransız Konsolosuna, Osib Efendi'nin herhangi bir suçunun olmadığı ve sadece can güvenliğinin sağlanması amacıyla alıkonulduğunun birçok kez belirtildiği vurgulanır. Fakat buna rağmen Kazazyanlar hakkındaki tahkikatın genişletilerek üzerine bazı suçlar atıldığına anlaşıldığı ifade edilir. Azaryan'ın ifadelerine göre Osib Efendi, daha önce valilik görevinde bulunan Sırrı Paşa döneminde birçok rütbe ve iltifatlara mazhar olmuş önemli bir şahsiyettir.⁶⁰ Buna rağmen Enis Paşa'nın, Osib Efendi'yi bir suçlu gibi gösterme girişimlerinin şahsi husumetten kaynaklandığı belirtilir.⁶¹

1 Mart 1896 tarihinde Zaptiye Nezaretinden Sadarete gönderilen arzda Kazazyan'ın 26 Aralık 1895 tarihinde İstanbul'a getirildiği ve sadrazamın emriyle, Ermeni Patriğin kefaleti altında Ermeni Katolik Patrikhanesine teslim edilmiştir.⁶² Hemen akabinde Minasyan Ohannes Efendi de İstanbul'a getirilerek mahkemesine burada devam edilmesine karar verilir.⁶³ Yine Sadareten Adliye Nezaretine gönderilen telgrafta Osib ve Ohannes Efendi'lerin davalarının aynı suç kapsamında değerlendirilmesine ve davaların aynı Nizamiye Mahkemesinde gerçekleştirilmesine ve davanın birleştirilmesine karar verilir.⁶⁴

Osmanlı belgelerinde olayların başlamasıyla birlikte Osib ve Ohannes Efendi'nin olayları yatıştırmak için aracı olduğu daha önce belirtilmişti. Fakat daha sonra bu ifadelerin yerini suçlayıcı mahiyette ifadeler alır. Diyarbakir vilayet idaresinin merkeze gönderdiği bilgilere göre, Ermeni milletinden Berho adındaki şahıs, Diyarbakir olaylarından önce, Osib Efendi'nin talimatıyla Lice kazasına giderek buradaki Hristiyanların, Müslüman ahaliye saldırması için Ohannes Efendi'ye haber vermekle görevlendirilmiştir. Bu ifadelerin, Berho

⁵⁸BOA.MKT.MHM. 6363/45 Belge No:7.

⁵⁹BOA.MKT.MHM. 636/45 Belge No: 8.

⁶⁰ 22 Temmuz 1891 tarihinde Diyarbakir'den Sadarete gönderilen tezkerede Osib Efendi ve oğlu Hanna'ya çeşitli rütbeler verildiği görülmektedir. Buna göre Osib Efendi'nin saniye olan rütbesi mütemayiz'liğe, Hanna Efendi'nin Rabia olan rütbesi de Salise'liğe terfi ettirilmiştir. BOA.DH.MKT.1397/75, Osmanlı Devleti'nde sivil kimselere verilen mütemayiz rütbesi o dönemde albaya eşit ve salise rütbesi de binbaşı ile aynı hiyerarşide yer almaktadır.

⁶¹BOA.MKT.MHM. 636/45 Belge No:9.

⁶²BOA.MKT.MHM. 636/45 Belge No:15.

⁶³BOA.MKT.MHM. 636/45 Belge No:16.

⁶⁴BOA.MKT. MHM. 636/45 Belge No:18.

adlı Ermeni'nin sorgulaması sırasında ifşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁵ Fakat bu suçlamaların Ermenilerle rekabet içinde olan Diyarbekir eşrafı veya Osib Efendi'ye husumet besleyen kişiler tarafından tasarlanmış bir komplo olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim aşağıda açıklanacağı üzere yapılan tahkikatlarda bu suçlamaların gerçeği yansıtmadığı açığa çıkmıştır.

Osib Efendi'nin İstanbul'daki mahkemesinde Diyarbekir vilayetinden birçok bilgi ve belge gönderildiği anlaşılmaktadır. Diyarbekir valisi Halid Bey tarafından 5 Şubat 1901 tarihinde gönderilen tezkerede bu suçlamaların gerçeği yansıtmadığı yapılan araştırmalardan sonra meydana çıkmıştır. Bu suçlamalarda Osib Efendi'nin, oğulları Abdülmesih ve Hanna, Gülyan Hosin, Cenancıyan Mikail, Bülbülyan Yusuf ve Midyat belediye reisi Hürmüz adındaki kişilerden Mardin'de oluşturduğu komite ile bölgeye silah getirmek üzere siyasi karışıklık çıkarma planları yaptıkları iddia edilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek için de oğlu Abdülmesih, Cenancıyan Mikail ve kardeşi Mansur'u İstanbul'a götürdüğü belirtilir. Bu kişiler hakkında yapılan araştırmalarda, Bülbülyan Yusuf adındaki kişinin Mardin'de mahkeme azası olduğu anlaşılır. Gülyan Hosin'in de Mardin'de vefat eden Katolik milleti murahhası Melkon'un yerine Surp Keyfuruk⁶⁶ adındaki kiliseye tayin olan bir rahip olduğu fark edilir. Cenancıyan Mikail ve Mansur adındaki kişilerinde İstanbul'a hiç gitmedikleri ve Mardin-Halep arasında mazi, yapağı ve yağ ticareti yaptıkları ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Osib Efendi'nin oğlu Abdülmesih'in de İstanbul'da tüccarlık ve sarraflık yaptığı belirtilerek komite ve benzeri bir oluşumla hiçbir ilgisinin olmadığı ifade edilir.⁶⁷ Bahsi geçen kişiler hakkında Zaptiye Nezareti de soruşturma yaparak aynı sonuçlar doğrultusunda Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirir.⁶⁸

15 Mayıs 1899 tarihinde Ermeni Katolik Patrikliği tarafından Sadaret'e yazılan tahriratta Osmanlı Devleti'ne sadakat ve ubudiyetle bağlı olan Osib Efendi'nin Diyarbekir'e dönmesi için gerekli kolaylığın sağlanması istenir.⁶⁹ Bunun üzerine Sadarettten Diyarbekir vilayetine gönderilen telgrafta, Osib Efendi'nin Diyarbekir'e döneceği ve resmi işlemlerinde kendisine yardımcı olunarak kolaylık sağlanması istenir.⁷⁰

Nihayet 17 Mayıs 1899 tarihli emirname ile Osib Efendi ve oğlu Hanna, 29 Mayıs 1899 tarihinde Diyarbekir'e dönmüşlerdir. Bir yıllık bir aradan sonra, bu dönemde Diyarbekir valiliği görevini yürütmekte olan Halid Bey tarafından, Osib Efendi vilayet meclis idaresi azalığına, Hanna Efendi ise İstinaf Mahkemesi azalığına atanmıştır. 1902 yılında Diyarbekir valiliğine vekaleten bakan Asaf Bey'in belirttiğine göre 1895 yılında yaşanan olaylardan sonra ilgili kişiler hakkında yapılan araştırmalarda saldırı ve yangın olaylarında Osib Efendi ve çocuklarına yöneltilen suçlamaların aslının olmadığı sadece gaspla ilgili bir maddeden dolayı soruşturmanın devam ettiği vurgulanır.⁷¹

5-Siyasi Bir Cinayet Şüphesi: Hanna Kazazyan'ın Öldürülmesi

Osib Efendi'nin iki oğlundan biri olan Hanna Efendi'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Kendisi de babası gibi vilayet idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Diyarbekir salnamelerine göre ilk memuriyeti 1872-73 yıllarında vilayet telgraf memurları

⁶⁵BOA.Y.PRK. AZN. 14/5.

⁶⁶ Bu kilise Mardin sancağına bağlı Midyat kazası sınırları içinde yer almaktadır. Bkz. BOA.DH.TMK.M. 97/28.

⁶⁷BOA.DH.TMIK.M. 97/28 Belge No:5.

⁶⁸BOA.DH.TMK.M. 97/28 Belge No:4.

⁶⁹BOA.BEO 1309/98155 Belge No:2.

⁷⁰BOA.BEO 1309/98155.

⁷¹BOA.DH.TMIK.M. 121/48.

arasında Fransızca muharebe memuru olarak geçmektedir.⁷² 1884 yılında Diyarbekir sancağı bidayet mahkemesi azası⁷³ ve sonraki yıllarda vilayet istinaf mahkemesi hukuk dairesi azalığı, idare meclisi azalığı, sandık emniyeti ve pasaport memurluğu gibi görevlerde bulunmuştur. Babasının yaşadığı sürgün yıllarında kendisine zorunlu olarak eşlik etmiştir.

Hanna Efendi 1899 yılında babası ile birlikte İstanbul'dan döndükten kısa bir süre sonra belediye sandık emniyeti görevini de yürütmüştür. Bu görevi sırasında 46.000 kuruş açık veren sandık emniyetinden dolayı, Şurayı Devlet Bidayet Mahkemesinde yargılanmıştır. Yapılan inceleme sonucunda bu görev sırasında oluşan açığın kendisi ile ilgili olmadığı anlaşılarak dava zaman aşımından dolayı kapanmıştır.⁷⁴

24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti fiili olarak iktidara gelmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanını coşku ile karşılayan kesimlerin başında gayrimüslimler gelir. İTC'nin taşradaki örgütlenmesinde de bu kesimlerin önemli bir payı olmuştur. II. Abdülhamit yönetimine isnat edilen istibdat rejiminin meşrutiyetin ilanı ile birlikte son bulacağına inanılmış ve adem-i merkezîyetçi yönelimlerin daha çoğulcu bir siyasi iklimi doğuracağı düşünülmüştür. Fakat gerek karşı devrim taraftarlarının emelleri ve gerekse de İTC'nin uygulamaları, arzu edilen sonuca ulaşılmasına engel olmuştur. Nitekim ilerleyen dönemde toplumsal kesimler arasındaki gerilimler yerini telafi edilemeyecek kopuşlara bırakmıştır.

8 Eylül 1912 tarihinde Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta;

*“Buraca en maruf bir Ermeni katolik ailesine mensup Diyarbekir pasaport memuru Kazazyan Hanna Efendi Ağustosun 27. gecesini zevale saat 7 raddelerinde sokakta giderken bir şahsi meçhul tarafından rovelver ateşiyle katledildi. Gerek memurun ailesi tarafından resmi gayri resmi tahkikat icra edilmişse de esaslı bir emare elde edilememiştir. Cinayet gayet profesyonelce tertip edilerek hakikaten esrarengiz bulunmasına nazaran katilin ya Ermeni komitelerinden biri veyahut şu anda Diyarbekir'de teşkil edilip Kürtleri bu gibi işlere müsait yabancı adamlardan ayırmış bulunan ve mateesüf fırkaten esasi teşkilindeki kendilerine Hürriyet ve itilaf şubesi süsü veren bazı pespayeler tarafından ika edilmiş olması ihtimali bulunmakta ve muaharan birkaç noktadan tahkikat ve takibatı ciddiye devam etmektedir.”*⁷⁵

Hanna Efendi'nin öldürüldüğü haber verilmiştir. Bu dönemde Diyarbekir Valiliği görevinde bulunan Celal Bey, Diyarbekir sancağı eski maarif müdürü olarak aynı zamanda Ziya Gökalp'in yakın dostlarındadır. Celal Bey, Hanna Efendi cinayetini elinde hiçbir delil bulunmamasına rağmen Ermeni Komitelerinin veya Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarlarının işlediğini düşünmektedir.

Hanna Efendi Cinayeti, Diyarbekir vilayetinin yanı sıra İstanbul'da da yankı bulmuştur. Ahmet Agayef'in başyazarlığını yaptığı Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin 21 Eylül 1912 tarihli nüshasında, Ermeni Patriği Arşaruni ile yapılan mülakata yer verilmiştir. Arşaruni mülakatta;

“ Artık bu kadar mesuliyete tahammül edemediğim için istifaya mecbur oldum. Bir taraftan hükümet Ermenilerle meskun vilayetlerde sükun ve asayişin iadesine dair teminatı katiye vermekte, ıslahatlar için programlar tertip etmekte iken diğer taraftan Şarki Anadolu'da mukim Ermenilerin hali gitgide vahamet kesp ediyor. İşte bugün Hizan'dan iki

⁷²Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, I. Cilt, s.276.

⁷³Ahmet Zeki İzgöer, a.g.e, IV. Cilt, s.116.

⁷⁴BOA.DH.MKT. 1163/47; BOA.DH.MKT. 1130/75 Belge No:2.

⁷⁵BOA.DH.SYS.106/3 Belge No: 30.

Ermeni'nin katlini ve Diyarbakir'de Ermeni muteberanından Ohhanes (Hanna) Kazazyan Efendi'nin telef edilmiş olduğunu yazan iki telgraf aldım. Muş'ta da bir Ermeni katledilmiştir. Bu gibi mezalim ve hareketlere karşı hükümetin sükun ve asayiş için verdiği teminat neye yarar”⁷⁶ diyerek düşüncelerini dile getirmiştir.

Ermeni Patriğin ifadeleri, vilayet yetkililerini telaşlandırmıştır. Celal Bey, Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta cinayetin aleni bir şekilde işlenmediğini ve تنها bir sokakta işlendiğini belirterek konunun araştırıldığını belirtmiştir.⁷⁷ Cinayetin failleri henüz yakalanmamıştır ve vilayet yetkilileri merkezi yönetimin baskısı altındadır. Dahiliye Nezareti Hanna Efendi'nin katilinin hemen yakalanmasını ve peyderpey malumat verilmesini istemiştir.⁷⁸

7 Eylül 1912 tarihinde Ermeni Patriği tarafından Sadarete gönderilen başka bir telgrafta, Hanna Efendi'nin katledildiği ve Silvan kazası müftüsünün bayram namazında verdiği vaaz sırasında, Hristiyan ahaliye ve özellikle Ermenilere karşı kullandığı cümlelerin halkı galeyana getirdiği ve bu durumun bazı fenalıklara neden olabileceği belirtilir. Bu bakımdan yerel yetkililerin bir an önce bu tür hareketlerin önüne geçmesi istenir.⁷⁹ Celal Bey, bu telgraf üzerine Sadarete gönderdiği cevapta, cinayetin aydınlatılmasına yönelik çalışmaların devam ettiğini fakat henüz herhangi bir sonuç elde edilemediğini vurgular. Celal Bey'e göre cinayetin işlenme tarzına ve maktulün özelliğine bakıldığında bunun siyasi bir cinayet olması muhtemeldir. Diğer taraftan Ermeni patriğin Silvan müftüsü ile ilgili ifadelerinin gerçeği yansıtmadığını belirtir. Silvan'daki durumdan habersiz olan Maden kazasındaki Ermeni murahhası tarafından gönderilen bir şikayete itibar edilmemesi gerektiği vurgulanır. Hâlbuki valiye göre, bayramdan sonra on gün geçmesine rağmen halkta herhangi bir galeyan emaresi yoktur. Buna rağmen olayı araştırması için Silvan'a bir savcı gönderilir.⁸⁰

28 Kasım'da Celal Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta Hanna Efendi'nin katilinin yakalandığı haber verilir. Zanlının, iki Ermeni'nin şahitliği üzerine tutuklandığı belirtilir. Vali'nin ifadeleri, zanlı hakkında ilginç detaylar içerir. Derviş adındaki zanlının, 30-35 yaşlarında bahçecilikle uğraşan yeni evlenmiş, içki içmeyen, kumar oynamayan, namaz-oruç gibi ibadetlerini yerine getiren fakat Hristiyanlara karşı öfkeyle dolu cahil bir softa olduğu vurgulanır. Zanlının, şehirdeki hatırı sayılır cesur bir kişi olması münasebetiyle, emrinde otuz-kırk kadar avanesi olduğu belirtilir. Hanna Efendi'ye karşı şahsi bir sorunu olmamasından dolayı, cinayetin bir azmettirme olduğundan kuşkulandığı, ancak bu konuda yeterli delil bulunmadığı belirtilir. Fakat buna rağmen Celal Bey, bazı öngörülerde bulunmayı ihmal etmez. Zanlı, Cizrelizadeler ailesine mensubiyetinden dolayı, eski belediye başkanı Cizrelizade Abdülaziz Efendi döneminde, belediye bünyesinde üç yüz kuruş maaşla bekçi olarak görevlendirilmiştir. Belediye başkanının değişmesi ile birlikte zanlı da bu görevden alınmıştır. Cizrelizadelerin Hürriyet ve İtilaf Fırkası Diyarbakir Şubesi yönetiminde bulunmaları hasebiyle, cinayetin bu fırka mensupları tarafından azmettirilmiş olabileceği yönünde beyanlarda bulunulur.⁸¹ Vali'nin bu beyanları karşısında Cizrelizade Abdülaziz Efendi tarafından Sadarete gönderilen telgrafta:

*“İttihad valileri kamilen def olundu. Talihsiz Diyarbakir hala Celal Efendi'den kurtulamadı. Yüzlerce feryadımıza rağmen keyfi idareden tahlisimiz müsterhamdır”.*⁸²

⁷⁶Tercuman-ı Hakikat 21 Eylül 1912.

⁷⁷BOA.DH.SYS.106/3 Belge No: 29.

⁷⁸BOA.DH.SYS.106/3 Belge No: 28.

⁷⁹BOA.BEO. 4086/306381 Belge No: 2.

⁸⁰BOA.BEO.4087/306503 Belge No:2; BEO. 4086/306381.

⁸¹BOA.DH.SYS.106/3. Belge No: 12-13.

⁸²BOA.DH.SYS.106/3 Belge No:-12-13; DH.SYS.106/3 Belge No:15.

denilerek tepkilerini dile getirir. Diğer taraftan Hürriyet ve İtilaf Fırkası reisi Mehmed imzasıyla gönderilen başka bir telgrafta, Hanna Efendi cinayetinin Hürriyet ve İtilaf Fırkasına isnat edilmesi karşısında, Tanin Gazetesi ve diğer ilgili kişiler hakkında mahkemeye müracaat edildiği vurgulanır. Öte yandan, valinin ifadelerinin resmen yüz karartacak ifadeler olduğunun altı çizilir.⁸³

Taraflar arasında karşılıklı suçlamalar devam ederken, Diyarbakir adliyesi mahkemesi zanlı hakkında yeterli delil bulunmadığı gerekçesiyle mahkemenin reddine karar verir. 12 Aralık'ta Dahiliye Nezaretinden Diyarbakir vilayetine gönderilen telgrafta şikayetler üzerine, temyiz mahkemesi ilk mahkeme kararının reddine karar vererek, yargılamanın tekrar edilmesi gerektiği belirtilir.⁸⁴ Fakat bu süreçte zanlı olarak tutuklu bulunan Derviş adındaki şahsın şehri terk ettiği anlaşılır. Bunun üzerine Diyarbakir vilayetindeki cemaatlerin ruhani reisleri tarafından aşağıda yer alan telgraf 27 Ocak 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilir.

*Kazazyan Hanna Efendi'nin katlindeki maznunlar, heyeti ittihamiyenin işareti iraesiyile meni muhakeme edilmelerinden münhasıl 2 Kanunisani 1328 tarihli telgrafnamemizde arz olunmuştu. Hülasanızda belirttiğiniz meseledeki gizli eller meydana konulamadı canı olarak tanınan maznun dahi evvelsi gün şehirden gitmiştir. Böyle mühim bir cinayet nazarı ehemmiyete alınmadığından emniyetsizlik tabiidir. Kime müracaat edelim.*⁸⁵

*Rum Katolik Patrik Vekili
İbrahim
Keldani Metropoliti
Pedran*

*Rum Metropolit vekili
Papa Yuhan
Ermeni Murahası
Zaven*

*Ermeni Katolik Murahhası
Andreas*

Ruhani reislerin bu itirazına Vali Celal Bey de katılır. 16 Ocak'ta Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, birçok delil ve ihbar bulunmasına rağmen zanlının yerel mahkeme tarafından serbest bırakıldığı belirtilir. Valinin telgrafında, Diyarbakir adliyesinde koyu bir taassup ve tarafgirlik olduğu ve bundan dolayı Adliye Nezareti'nin teşebbüste bulunması gerektiği ifade edilir.⁸⁶ Kurumlar arasındaki yazışmalar 1914 yılına değin devam eder. Soruşturmada, Beyrut ve İstanbul merkezli takibata rağmen katil veya katiller hakkında herhangi bir delil bulunamamıştır.⁸⁷

6-Ermenilerin Tehcir Edilmesi ve Abdülmesih Kazazyan'ın Katli

1895 tarihinde gerçekleşen Diyarbakir olaylarından sonra Osib Efendi ve iki oğlu vali Enis Paşa tarafından, olaylardan sorumlu oldukları gerekçesiyle bir buçuk ay boyunca gözaltında tutulmuşlardır. Daha önce de belirtildiği üzere yargılamanın İstanbul'da yapılmasına karar verilerek Kazazyan ailesi İstanbul'a gönderilmiştir. Yargılama sonucunda Osib ve Hanna Efendi Diyarbakir'e dönmüşlerdir. Fakat Abdülmesih Efendi ailesi ile birlikte İstanbul'a yerleşerek burada ticaretle uğraşmaya başlamıştır.⁸⁸

Osib Efendi, ölümünden sonra mirasçılara zengin bir miras bırakmıştır. Hanna Efendi'nin katledilmesinden sonra bu miras üzerinde çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Miras sorununun yargıya intikal etmesi üzerine Abdülmesih Efendi, 1914 yılında Diyarbakir'e gelerek sorunun çözüme kavuşturulması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Abdülmesih Efendi'nin

⁸³BOA.DH.SYS.106/3 Belge No:16.

⁸⁴BOA.DH.SYS.106/3 Belge No: 3.

⁸⁵BOA.DH.SYS.106/3 Belge No: 7.

⁸⁶BOA.DH.SYS.106/3 Belge No:9.

⁸⁷BOA.DH.SYS.106/3 Belge No: 4.

⁸⁸BOA.DH.TMK.M. 97/28 Belge No:4.

yeğenleri tarafından idare edilen Şeyh Sait küçük mahallesinde bulunan 16 adet dükkanın, Eğilli Maksud Bey vakfına ait hanın arsası üzerine inşa edildiği iddia edilmiştir. Dükkanların vakfa teslim edilmesi gerektiğine yönelik dava, yerel mahkeme tarafından onaylanmıştır. Abdülmesih Efendi'nin itirazları sonucunda konu, Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi'ne kadar gitmiştir. Fakat en üst yargı merci olan bu mahkeme de bahse konu taşınmazların vakfa teslimini onaylamıştır.⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914 tarihinde I. Dünya Savaşı'na dahil olmasıyla birlikte seferberlik ve savaş şartları dolayısıyla çeşitli seyahat kısıtlamaları getirilmiştir. Artık şartlar, Kazazyan ailesi için her bakımdan ağırlaşmaya başlamıştır. Üstüne Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine çalıştıkları iddiaları da eklenince, Abdülmesih Efendi'nin İstanbul'a dönme planları tamamen imkansız bir vaziyet almıştır. Doğu bölgelerinde Müslüman ahali ve bazı Ermeni komiteleri arasında yaşanan cinayetler, Osmanlı hükümetini, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne sadık vatandaşlar olmadıklarına yönelik kararlar almaya sevk etmiştir. İlk aşamada Van, Erzurum ve Bitlis vilayetleri için alınan Ermenilerin tehcir edilmesi kararı, zamanla diğer vilayetleri de kapsayarak genişlemiştir. Ermenilerin Diyarbakır vilayetinden toplu olarak sürülmesi bu çalışmanın sınırlarını aşacağından dolayı Abdülmesih Efendi'nin katledilmesi hadisesine odaklanmak konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.⁹⁰

Abdülmesih Efendi miras işlerini çözüme kavuşturmak için Mayıs 1914 tarihinde İstanbul'dan Diyarbakır'e gitmiştir. Fakat I. Dünya Savaşının başlaması ile birlikte bir daha kendisinden haber alınmamıştır. Bu tarihten sonra Abdülmesih Efendi'nin akıbetine ilişkin bilgiler, eşi Feride Hanım'ın Dahiliye Nezareti ve Diyarbakır vilayeti ile yaptığı telgraf yazışmalarından ibarettir.

25 Mart 1915 tarihinde Diyarbakır'e vali olarak atanan Reşid Bey, İTC'nin ilk kurucuları arasında yer almaktadır. Reşid Bey'in Ermenilere yönelik aşırı hassasiyeti ve bunu bir beka sorunu olarak görmesi, vilayetteki Ermenilerin kaderini olumsuz yönde etkilemiştir. Ona göre Ermeniler, "lanetli" fikirlerinden dolayı mutlaka etkisiz hale getirilmelidir. Aksi takdirde bölgedeki Müslüman ahalinin geleceği büyük bir tehlike ile karşı karşıyadır.⁹¹ Bu fikirler doğrultusunda Nisan ayında vilayetteki Ermenilere yönelik operasyonlar sonucunda binlerce Ermeni tutuklanmıştır. Dahiliye Nezareti'nin Diyarbakır'deki Ermenilerin tehcir edilmesini gerektirecek bir durum olmadığını belirtmesine rağmen,⁹² Mayıs ayının sonlarına doğru Diyarbakır vilayetinde ilk sürgünler başlamıştır.

Nisan ayında, İstanbul ve Diyarbakır'de Ermenilere yönelik olarak gerçekleştirilen tutuklamalardan sonra Feride Hanım, kocasının akıbetini merak ederek 30 Nisan 1915 tarihinde, Dahiliye Nezaretinden kocasının durumuna ilişkin bilgi ister.

Reisi ailemiz bulunan Kazazede Abdülmesih aslen Arap ve Katolik milletinden olduğu ve yirmi seneden beri Dersaadette nakl-i hane ile burada stün etmiş ve muamelatı tüccariye ile iştigal eylediği gibi öteden beridir harbiye, bahriye ve maarif nezaretlerinin müteahhitliğinde bulunarak devlet ebed müddet Osmaniyeye hüsnü hizmet sebk etmiş bir zat olmakla beraber bundan akdem vefat eden pederi dahi kanuni esasi Osmaninin ilk ilanı müteakip içtima eden meclisi mebusan Osmaniyeye mebusu sıfatıyla dersaadete gelen zevat meyanında olduğu nazarı dikkate alınacak olursa ailetin devleti Osmaniyeye ve memlekete hüsnü hizmetleri sebk eden zevattan buldukları tedkikat icrasıyla tayin edilebilecek

⁸⁹BOA.BEO/4278/320836 Belge No:1; BOA.BEO. 4278/320836 Belge No: 2.

⁹⁰ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz; Hüseyin Kurt, "Diyarbakır 1915 Vali Dr. Reşid Bey ve Ermeni Tehciri", a.g.e.

⁹¹ Hüseyin Kurt, a.g.e. s.192.

⁹²BOA.DH. ŞFR 53/129 Belge No: 1.

ahvaldendir. Memleketi bulunan Diyarbekir'deki emlak ve arazinin biraderzadeleri tarafından sureti tasarrufundan dolayı aralarındaki ihtilafatın halli için 1330 senesi Nisanında Diyarbekir'e azimet ve bazı hususattan dolayı biraderzadeleri aleyhine ikame eylediği davanın derdest bulunması itibarıyla yedi sekiz ay orada kalmaya mecbur olmuştur. Bilahare vesaiti nakliyenin fekdanından ve o sırada bazı hadisatı dahiliye-i fevkaladenin zuhuru münasabetiyle kendisi hükümeti mahalliyece tahtı muhakemeye alınmış olduğu istihbar edildiği cihetle yirmi senden beri burada ikametle emlak ve arazi sahibi ve vasi derecede muamelatı ticariyesi ve devaini muğtelifede müteahhitliği bulunan ve ailesi efradı kamilen burada bulunan zevcem ve pederimiz mumaileyh Abdülmesih Efendi esasen şimdiye kadar hiçbir fırkaya intisap etmemiş ve siyasetle iştigal etmemiş bulunduğu da tahkikat ile tezahür edeceği cihetiyle hal-u ahval muarazanın nazarı iltifata alınarak dersaadete avdetine müsaade buyurulması esbabının istikmaline ol emrin itasına inayet buyurulmasını kemalî söz şayanı niyaz ve istirham eyleriz ol bapda emru ferman hazreti men lehul emrindir. Karısı Feride.⁹³

Feride Hanım'ın telgrafı dikkatle incelendiğinde, Kazazyan olan aile ismini Kazazede ve Ermeni olduklarını gizlemek içinde Arap Katolik milletinden olduklarını yazdığı görülmektedir. Dönemin siyasi şartları dolayısıyla bazı Ermenilerin kimliklerini gizlemek veya din değiştirerek kovuşturma ve sürgünden kurtulmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Feride Hanım'ın telgrafından sonra, Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 14 Ekim tarihli cevabi yazıda, Emniyet Umum Müdüriyeti'nin 25 Eylül tarihli raporuna dayanılarak, Abdülmesih Efendi'nin üç buçuk ay önce Deyr-i Zor bölgesine sürgün edildiği belirtilir.⁹⁴ Fakat Osmanlı Arşivleri arasında yer alan bu belgenin açıklamasında, Abdülmesih Efendi'nin, Musul'a sevk edilirken Dicle Nehri üzerinde Raman aşiretinin saldırısı neticesinde telef olduğu belirtilir.⁹⁵ Diğer yandan tarafımızdan yapılan araştırmada böyle bir belgeye Osmanlı Arşivlerinde rastlanmamıştır.

Feride Hanım,6 Şubat 1916 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği başka bir telgrafta, kocasının Musul'a sevk edilmiş olduğunu haber aldığını belirtir. Telgrafın devamında altmış beş yaşında olan kocasının, hiçbir siyasi fırkaya mensup olmadığını, kendisinin ve çocuklarının aciz ve perişan bir halde olduklarını beyan ederek, Abdülmesih Efendi'nin İstanbul'a gelebilmesi için kendisine müsaade edilmesini ister.⁹⁶ Aradan geçen iki yılın ardından hala ümidini kesmeyen Feride Hanım, 9 Mart 1918 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği başka bir telgrafta;

Zevcem Arap Katolik milletinden Abdülmesih Efendi sükun eden bir davanın rüyeti için Diyarbekir'e azimet etmişti. Orada bulunduğu esnada hükümetçe tehcir edilen Ermeniler meyanında Zor'a sevk edildiği istihbar edilince atmış yaşlarında ihtiyar ve alil bulunan ve Dersaadete hükümetçe namuslu tanınmış olan zevcem aleyhinde ufak bir şüphe ve tereddüt hasil olursa ebediyen orada ibkasına, aksi takdirde hükümetçe namus ve sadakatle bağlı zevcem avdetine müsaade-i celile nezaretpenahilerinden niyaz ve istirham eylerim.

Beyoğlu'nda Harbiye caddesinde madam Lusaber Topalyan'ın apartmanında üçüncü daire Feride Kazazyan carryeleri.⁹⁷

Feride Hanım, eşinin hiçbir suçunun olmadığını ve eğer hakkında en ufak bir suç unsuruna rastlanırsa ebediyen sürgün edildiği yerde kalmasına razı olduğunu belirtir. 11

⁹³BOA.DH.EUM.2.ŞB. 65/51 Belge No. 3.

⁹⁴BOA.DH.EUM.2.ŞB. 65/51 Belge No: 5.

⁹⁵BOA.DH.EUM.2.ŞB. 65/51 Belge No: 1.

⁹⁶BOA.DH.EUM.2.ŞB. 65/51 Belge No: 6.

⁹⁷BOA.DH.EUM.2.ŞB. 65/51 Belge No: 2.

Aralık 1918’de gönderdiği başka bir telgrafta sürgüne gönderilen Ermenilerin peyder pey geri geldiğini fakat eşinden hiçbir haber alamadığını belirtir. Artık giderek ümidini yitiren Feride Hanım, eşinin hayatta olup olmadığını ve eğer ölmüşse bile cesedinin nerede olduğunu öğrenmek ister.⁹⁸ Fakat bir daha hiçbir zaman Abdülmesih Efendi’den haber alamaz.

Sonuç

Farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşadığı Osmanlı coğrafyası, imparatorluğun gerilemeye yüz tuttuğu son dönemlerde, giderek artan düzeyde çeşitli sorun alanları ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu durumun birçok nedeni olmakla beraber, yükselen milliyetçi ideolojiler ve siyasal kutuplaşmalar, bir arada yaşam geleneğini sekteye uğratan önemli gelişmelerdir. Diyarbakır vilayetindeki farklı etnik ve dini unsurlar arasında da bu kutuplaşmaların yaşandığı, Kazazyan ailesi örneğinde daha somut bir hale gelmektedir. Osib Kazazyan’ın Diyarbakır’daki ekonomik yükselişi ve vilayet idaresindeki ağırlığı, gerek kentteki çıkar grupları tarafından, gerekse de kimi yerel idarecilerin tavrına bağlı olarak istenmeyen adam ilan edilmesine neden olmuştur. Diyarbakır vilayetinin ilk milletvekili olması ve Mebusan Meclisi’ndeki yaklaşımı, Osmanlıcı bir çizgide olduğunu düşündürmektedir. Fakat kendisine yönelik suçlamalarda, sürekli olarak halkı kışkırttığı ve gizli bir gündemi takip ettiği belirtilmiştir. Bu sonuca ulaşmak için elde yeterli kanıt bulunmamaktadır. Diğer taraftan kendisine yönelik suçlamaların sebebinin her zaman siyasal nitelikte olmadığı da belirtilmelidir. Diyarbakır eşrafı arasında Osib Efendi’nin konumuna yönelik hoşnutsuzluk, bu suçlamalara zemin teşkil eden önemli bir faktördür. Bu bakımdan, merkezi idarenin siyasal öncelikleri ve uluslararası dengelerin bir sonucu olarak imparatorluğun Doğu bölgelerinde ve daha özelde Diyarbakır vilayetinde yaşanan çatışmalarda, siyasal görüntü altında ekonomik bir hesaplaşmanın da söz konusu olduğu ifade edilebilir. Nitekim Osib Efendi, yargılanması sırasında Diyarbakır vilayetindeki mahkemelere güvenmediğini ve yargılanmasının başka bir yerde yapılmasını istemiştir. Osib Efendi’nin ölümünden sonra II. Meşrutiyetin ilanı ve İTC iktidarının uygulamaları Kazazyan ailesi açısından değişen hiçbir şeyin olmadığını göstermiştir. Her iki oğlunu da siyasi cinayetlere kurban veren ailenin geride kalan fertlerine ilişkin, bugün için elimizde herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na dahil olması ve Ermenilerin Osmanlı Devletine sadık olmadıkları gerekçesiyle tehcir edilmesi, tarihsel bir kopuşu beraberinde getirmiştir. Osib Efendi’nin sürgün edilmesiyle başlayan tarihsel süreç, sadık millet olarak adlandırılan Ermenilerin de Kazazyan ailesi ile kader birliği yapmasını beraberinde getirmiştir. Kendine özgü farklılıklarıyla Osmanlı milletler yelpazesi içinde var olma savaşı veren birey ve cemaatlerin, sadakat ve ihanet arasındaki imtihanları Kazazyan ailesi örneğinde daha somut bir hale gelmektedir.

⁹⁸BOA.DH.EUM.2.ŞB.65/51 Belge no:1.

KAYNAKÇA**A. Arşiv Belgeleri**

BOA. DH.MKT.1331/4
BOA. Y.A.HUS.164/119;122
BOA.DH.MKT.1356/124
BOA. DH.TMIK.M. 121/48
BOA. DH.SYS.106/3/30
BOA. DH.EUM.2.ŞB.65/51/5
BOA. HR.TO.519/64
BOA. Y.A.HUS.164/122/3
BOA. Y.A.HUS.164/119/5
BOA. Y.A.HUS.164/119/1
BOA. A.MKT.MHM.485/86
BOA. Y.A.HUS.164/122
BOA. DH. ŞFR.129/30
BOA. DH. MKT 1356/124
BOA. DH. ŞFR.129/30
BOA. DH.MKT.1352/86
BOA. DH.MKT.1356/124
BOA. A.MKT.MHM.636/16/1
BOA. A.MKT.MHM.636/16/2
BOA. A.MKT.MHM.636/17/2
BOA. DH.MKT.1397/75
BOA. DH.TMIK.M.97/28/5
BOA. DH.TMK.M. 97/28/4
BOA. BEO 1309/98155/2
BOA. BEO 1309/98155/1
BOA. DH.TMIK.M. 121/48
BOA. DH.MKT.1163/47/1
BOA. DH.MKT.1130/75/2
BOA. DH.SYS.106/3/30
BOA. DH.SYS.106/3/29
BOA. DH.SYS.106/3/28
BOA. BEO.4086/306381/2
BOA. BEO.4087/306503/2
BOA. BEO.4086/306381/1
BOA. DH.SYS.106/3/13
BOA. DH.SYS.106/3/15
BOA. DH.SYS.106/3/16
BOA. DH.SYS.106/3/3
BOA. DH.SYS.106/3/7
BOA. DH.SYS.106/3.9
BOA. DH.SYS.106/3/4
BOA. DH.TMK.M. 97/28/4
BOA. BEO/4278/320836/1
BOA.BEO. 4278/320836/2
BOA. DH. ŞFR 53/129/1
BOA. DH.EUM.2.ŞB.65/51/3

BOA. DH.EUM.2.ŞB.65/51/5
BOA. DH.EUM.2.ŞB.65/51/6
BOA. DH.EUM.2.ŞB.65/51/2
BOA. DH.EUM.2.ŞB.65/51
BOA. MKT.MHM.636/17/2
BOA. MKT.MHM.636/45
BOA.Y.PRK. AZN.14/5

Takvim-i Vekayi 8 Mart 1293 tarih ve 1867. sayı. (20.03.1877).

Tercuman-ı Hakikat 21. Eylül 1912.

B. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Arifi Paşa (1896), *Diyarbakır Seyahatnamesi*, Millet Kütüphanesi, Müellif hattı.

Beysanoğlu, Şevket (1996), *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay. Ankara.

Bingöl, Sedat (2004), “Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi (1840-1876)”, AÜEF Yay., Eskişehir, s.208-220.

Dadrian, Vahakn.N. (2007), *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yay. İstanbul.

Güneş, İhsan (1995), *Türk Parlamento Tarihi*, 1.cilt, TBMM Vakfı Yay. Ankara.

İzgöer, Ahmet Zeki (1999), *Diyarbakır Salnameleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul.

Karal, Enver Ziya (1983), *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, T.T.K. Ankara.

Kırmızı, Abdulhamit (2012), "1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen ilk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, ss.73-90.

Kurt, Hüseyin (2019), “İmparatorluk Taşrasının Şiddetle İmtihani: 1895 Diyarbakır Olayları”, *Strata Dergisi*, 2.sayı. ss.3-30.

Kurt, Hüseyin (2020), *Diyarbakır 1915 Vali Dr. Reşid Bey ve Ermeni Tehciri*, Kadim Yayınları, Ankara.

Ternon, Yves (2012), *Bir Soykırım Tarihi*, Belge Yay. İstanbul.

Us, Hakkı Tarık (1939), *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, I. Cilt, Vakıf Matbaası, İstanbul.

Us, Hakkı Tarık (1954), *Meclisi Mebusan 1877*, II. Cilt, Vakıf Matbaası, İstanbul.

Verheij, Jelle (2012), “Diyarbakır and the Armenian Crisis of 1895” in Joost Jongerden-Jelle Verheij (Der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915*, Brill editions, Boston, 2012, ss.85-146.